

Көркем шығармадағы бейнелілік призмасы*

Аңдатпа. *Өнер – адамзат өміріндегі ерекше, бірегей құбылыс. Ол ежелден бері адамның рухани болмысына қызмет етіп келеді. Шынайы өнердің гұмыры шексіз, ол қай дәуірдің де ерекшелігіне кірігіп, уақыттан тыс жасай береді. Өнерге шығармашылық сипат тән. Сондықтан да өнерде үнемі көркемдік қиялға, болжамға орын беріледі. Әдебиет – көркем шығармашылық түр. Сөз өнерінің болмысы басқа өнер түрлерімен ықпалдаса отырып, олардан ерекшеленеді. Әдебиет сөз өнері деп аталғандықтан, онда сөздің барлық қасиеті жан-жақты ашылады. Сөздің қарым-қатынас құралы болумен қатар, эстетикалық, әлеуметтік сипаты да бар. Себебі, әдебиет тұтас мәтін құрылымын орнықтырады. Көркем шығарманың бейнелілік-тілдік сипаты қаламгердің шығармашылық ерекшелігінен, дәуір сипаты мен туындының табиғатынан шығады. Көркем шығарманың тілі жазушының дербес сипатын анықтаумен қабат, жалпы ұлттық тілдің байлығын айғақтайды. Суреткер оқырманына туындысының өнер ретіндегі эстетикалық болмысын танытуды мақсат етеді. Әдебиетте көркем таным, қиял, суреткерлік ерекшелік, шығармашылық болмыс үндесіп, адам өмірі мен қоғамды көркемдік тұрғыда зерттеуді нысан етеді. Сондықтан да әдеби туындының көркемдік бейнелеу, стильдік-тілдік жүйесі басты орында тұрады. Көркем туындының көркемдік-бейнелілік ерекшелігі – жалпы филологиялық талдаудың өзекті мәселесінің бірі.*

Түйін сөздер: өнер, құбылыс, руханият, шығармашылық, көркемдік.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-126-133>

*Мақала 2020-2022 жылдарға арналған АР 08856218 «XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым кеңістігі: ғылымдар ықпалдастығы және әдебиеттану» жобасы негізінде дайындалды.

Кіріспе

Әрбір дәуір өзіне тән өнерді тудырып, ескірмейтін, жоғалмайтын эстетикалық құндылықтарды сақтайды. Өнер - адамзатты қорғайтын, гармонияға шақыратын құбылыс. Адам баласы өнер арқылы өзіне, ішкі сезіміне, жаратылыс құбылыстарына тереңдей алған. Өнердің аясы кең. Музыка, живопись, архитектура, театр, кино, сөз өнері – бәрі де адамның рухани дүниесін кемелдендіріп отырған.

Барлық өнер түрлерінің ортақ сипаты болады. Сол сияқты нағыз өнер уақыттық межеге бағынбайды. Өнердің шексіздігі, мәңгілік құндылық ретінде жалғасуы әрине, суреткердің шеберлігі мен фантазиясына қатысты. Өнер шынайы дүниені көшіріп, бейнелеу емес, ондай дүние автордың сезімін, шабытын бере алмас еді. Өнерде шығармашылық, қуат, дарын бағаланады. Онда көркемдік ойлау, қиял, шарттылық пен ойын элементтері, креативтілік көрініс береді.

Өнердің барлық түріне тән ортақ сипаттармен қатар, оларды бір-бірінен айыратын мәнді белгілері де бар. Өнер алдымен өздері қолданатын құрал түрлерімен ерекшеленеді. Шығармашылық процестің нәтижесі оның қандай материалды қолданып, қандай тәсілмен жасалғанына байланысты.

Өнер түрлерінің ішінде әдебиет ерекше орын иеленеді. Себебі әдебиет адамның сөйлеу мүмкіндігіне негізделетін өнердің бірегей түрі. Сөздің жұмсау ерекшелігінің, қолданылу тәсілінің түрлілігі әдебиетті сөз өнері ретінде ерекшелендіреді. «Өнерде тілді метафоралы емес, тура мағынасында бейнелі қолдану деген ұғым бар. Сөзді тікелей әрі бейнелі қолдану көркем герменевтиканың міндеті. Мұны меңгерудің өзіндік әдісі бар. Ең алдымен сөзді (тілді) қолданудың әдебиеттану аясындағы мәні алдыңғы кезекке шығып, одан әрі өнердің өзге түрлерімен үндесе қолданылады. Осы ретте біз мақаламызда әдеби шығармадағы сөзді бейнелі қолдану аясы ерекшелігіне тоқталмақпыз.

Зерттеу әдістері

Мақалада қарастырылатын мәселелерді жүйелеп, талдауда, тұжырым жасауда талдау, жинақтау, салыстыру әдістері қолданылды.

Талқылау

Ірі орыс филологі Д.Лихачев өнердің шығуына қатысты қызықты ойларымен бөлісіп отырған. Оның тұжырымынша өнер адамды айналадағы табиғи қорқыныштан, қатал жаратылыс өзгерістерінен сақтаған [1]. Адам баласы қоршаған ортаның өзіне үрей әкелетін қаупін бейтараптандырған, жаратылыстың кейбір көріністерін, бейнелерді өзіне жақын санаған. Ол адамның сезімдегі қайсыбір келеңсіздікті де жойып отырған. Мәселен, жапан далада жалғыз келе жатқан адам аспаңдағы аймен, жұлдыздармен тілдесіп, ұшқан құс пен жүгірген аңды ес тұтқан. От жағып, айналасындағы қараңғылық пен үрейді сейілткен. Сол арқылы қоршаған құбылыстардың қасиеттерін тани түскен, олар-

дың кейбірін тіршілігіне, өмір-дағдысына пайдаланған. Әрбір шығармашылық процесс суреткердің еркіндігін тудырады. Ал, әр суреткер өзінің шығармашылық қиялын мейілінше өзгеше, еркін, ешкімге ұқсамайтын дара қалпында көрсетуге ұмтылады. Қазақ әдебиеті тарихында салмақты да тың тақырыпты бірнеше туындыларында желілес арқау еткен қаламгер Ә.Нұрпейісовтің романдары эпикалық жанрдың ерекшелігін толық айқындап берді. «Қан мен тер» трилогиясы – адам мен жаратылыс, адам мен қоғам арасындағы қайшылықты, тартысты қарым-қатынасты әйгілеген туынды. Трилогияда автордың қаламгерлік болмысы, ойы, азаматтық ұстанымы бір-бірімен ұштасып жатыр. Жазушы – оқырманның алдына қандай жағдайда да эстетикалық құбылысты, өз туындысының өнер ретіндегі болмысын танытуды мақсат етеді. Сондықтан да әдеби туындының көркемдік бейнелеу жүйесі, тілі басты орында. Сөз – әдебиеттің негізгі материалы. Қандай кеңістіктегі, қандай мезеттегі құбылысты да сөз суреттеп бере алады. Сөздің көмегімен шынайы, қияли, динамикалық, статикалық, елестетілген дүниелердің барлығын да бейнелеуге болады. «Қан мен тер» романында автор сөздің мағынасын әр тарапты ашып, қолдану аясын кеңейтіп, түрлендіріп отырады. Әрі қандай да құбылыстың ерекшелігін неғұрлым тәптіштей (детальді) беруге ұмтылады. Бұл эпикалық туындылардың болмысында аздау кездесетін тәсіл. «Жерқазбаның терезесі дәл төбесінде: оған шелін алған шыңылтыр қой қарнын тұтқанды; батып бара жатқан күннің соңғы сәулесі қой қарнынан өлеусіреп қана түсіп тұр. Үйдің іші күңгірт. Қарт ананың жүзі көрінбейді. Тек ананың қарқарадай биік ақ жаулығы ғана бозғылданады» [2, 4]. Осы сүреңсіздеу көрініс ішінде ананың ақ жаулығы ерекше суреттеледі. Сол арқылы автор шаңырақтың ұйытқысы мен берекесін сақтап отырған қарт ананың айбынды бейнесіне басымдық берген. Тоң-тоң тіршілік кешіп жатқан қоңырқай отбасында қарт ананың ғана рухы биік.

Әдебиетте толық мағыналы сөйлем ғана емес, жартылай айтылған, аяқталмаған, меңзелген, үзік сөздердің, кідірістің де, интонаци-

яның да мәні үлкен. «Бұл өңірдің балықшылары бір тайпа ел. Өздері жұмыртқасын жалаңаш құзға салған тау қыраны сияктанып, жел-құздың өтіне қоныс тепкен» [2, 7]. Автор балықшылық кәсіпке енді келген жұмысшылардың әлі жаңа тіршілікке бейімделе қоймаған шерменде күйлерін беруде құзға ұя салатын тау қыранына теңейді. Мұның ар жағында балықшылардың қаншама сіңірі шыққан кедей болса да, қиындыққа мойымайтын, отбасы мен бала-шағасы үшін отқа түсуге бар тәкаппар болмыстарын да аңғартып тұр.

Көркем шығармадағы сөз, сөйлемнің айтылу көлемі, мағынасының толықтығы ғана емес, оның берілу тәсілінің де мәні үлкен. Сондықтан да әдеби шығармада әрбір фраза, абзац, сөйлем, сөз тіркесі мен сөздің мәні ерекше. Автор қолданысынан тағы бір мысал: «-Уа, болыс кім болды? - Болысың – Қаратаз. - Е, құдайым! Бақыттың да көзі соқыр, сорлы екен ғой! «Бақ адасса, батпаққа қонады», - деп бұрынғылар біліп айтқан ғой» [2, 28]. Диалог – мәтіндік формаға жақын тәсіл. Осы қысқа диалог арқылы балықшылардың тағдырға мойынұсынған дағдарысты күйлері көрінеді. Мұны автор «бақ» ұғымның мағынасын өзгеше стильдік реңте беру арқылы қысқа қайырған. Алайда, бір ауыз сөздің арғы жағында ұзаққа созылатын күйді көрсету, көпшіліктің наразылығы, шарасыздығы бар.

Яғни қаламгердің қолданған сөзін оқырманның түсініп, қабылдау шегіне қарай оның мәні түрленіп, тереңдей береді. Неміс ғалымы, философ Мартин Хайдеггер тіл үнсіз болғанның өзінде құдіретті деген [3]. Қазірде көптеген ғалымдар сөз сөйленгенге дейін (дискурс) үнсіз, тыңдау деңгейінде болған, одан кейін сөйлесім туды дейді. Көркем шығармадағы сюжет, суреттеулер мен баяндаулар, олардың әр түрлі тәсілдермен ұйымдастырылуы сөздің мән-мағынасын аша түседі. Оқырман үшін монолог, диалог, сөздің айтылу ырғағы, қарқыны, пауза, кейіпкердің психологиялық көңіл-күйі, дыбыстық үндесулер, сөздің үзілісті берілуі, үнсіздік – бәрі әдеби шығарманың көркемдік бейнелілігін тудырады. Сонда әдебиет басқа өнер түрлеріне қарағанда кейіпкердің ішкі дүниесіне тереңдей еніп,

оның психологиясын, эмоциялық өзгерісін кең бере алады. «Осы кезде сырттан оғаш бір дауыс шықты. Не аңның ұлығанына, не адамның күңіренгеніне ұқсамайтын дауыс. Әйелдің жоқтауына да келмейді. Ер кісінің гөй-гөй салған азалы даусы да емес. Не де болса мынау әйтеуір салған жерден кісінің сай-сүйегін сырқыратып ала жөнелген зарлы үн әлдеқайдан оқыс шықты да, күңіреніп тұрып алды. Бірде ішін тартып соққан дәл бір күзгі қара суық желдей үйдесе, енді бірде ботасын жоқтап, тұлыпқа боздаған інгендей аңырап кетеді. Қайдан болса да қара түнді қақ жарып, күңіреніп шыққан сұмдық үннен мұндағы кісілердің төбе құйқасы шымырлап қоя берді» [2, 29]. Бұл үзіндіде бірнеше тарапты ақпарат бар: ол сахараның тіршілігі, салт-ғұрпы, жаратылыс суреті. Осылардың бәрі бір ғана оқиғаны – Мөңке мен Әлизаның сырқат баласының көз жұмғанын суреттеу үшін алынған. Үзіндіде сөзбен салынған кескін, бояу, сурет, эмоция арқылы бірнеше тәсілдің тоғысуы байқалады. Мұндағы сөздің айтылуы, меңзелуі, ұқсатылуы бар. Яғни адамның көңіл-күйін, эмоциясын беру үшін поэтикалық тілдің қуаты жұмсалған. Бұл үзіндіні оқумен қатар, сезініп, түсініп, қабылдайсыз. Романдағы орталық сюжет – балықшылардың тіршілігі. Сондықтан да қаламгердің суреттеуінде теңіз бейнесі үнемі орын алады. Табиғаттың райына қарай құбылатын теңіздің мінезі де өзгермелі. Кейде бауырмал адамдай жылы ұшыраса, кейде адамның өмірін тығырыққа тірейді. Соған сәйкес теңіздің бейнесі мен кейіпкерлерге берілетін мінез де, сурет те өзгермелі. Тіпті теңіздің өзгерісі шығарма кейіпкерлерінің болмысымен, әрекетімен орайласып жатады. Өздерінің нәпақасы үшін бастарын қатерге тігіп, қандай ауа райында да теңізге шығып жүрген балықшыларды ауыл болып күтеді. «Кенет Ақбала жоғары қарады. Жүз қаралы қарға әлденеге жаны қалмай, қанаттары сатырлап әбігерленіп, азан-қазан болып ыққа қарай ұшып бара жатты. «Тегін болса жарар еді?» - деп, Ақбала көңілі жетпеген бір жамандықты үрейлене ойлады»; «Балықшылар көз ұшында қыбырлап қана көрінеді. Олардан арғы жер қата қоймаған, шалқыған қара

су. Сол беттен, сонау аңғардың дәл өзінен зор гүрі талып естіледі. Күші бойына сыймай, бұрқанып жатқан ызасы ма? Көбіне теңіз беті бар сарынмен суылдап, ыңыранып жатады да, кей-кейде әлдекімге қаһарын тігіп қаптап кететіндей әуілдеп, аңғар беттен ызғар еседі» [2, 39]. Теңіздің біресе үнсіз, біресе мазасыз қалпы алмасып отырады. Оны балықшылар ғана емес, ұшқан құс та біліп, әбігерленеді. Осы көрініс былай да жандарын шүберекке түйіп, біресе көкке, біресе теңізге жалбарына қараған адамдардың дегбірін қашырады. Үзіндіде аспан (жүз қаралы қарғаның азан-қазан болып ыққа қарай ұшуы) мен жердің (әлдекімге қаһарын тіккен теңіздің буырқануы) бірдей беймазалануы роман кейіпкерлерінің де құтын қашырады. Мұндай көрініс адам баласының жер бетіндегі қалыпты тіршілігінен басым түсіп жатады. Сондықтан да олар табиғаттың (теңіз) алдында амал-айласын да, әрекетін де жұмсай алмайды. Ақбаланың да, балықшылардың да көңілі күпті. Осы үрей үстінде өзінің әлдеқалай бір жасаған кінәсін сезгендей Ақбала (көңілі жетпеген бір жамандықты үрейлене ойлауы; көк жүзін қара бұлттың басуы, қара дауылдың бірді-бірге соғып, ойрандауы) біресе үйге кіріп, біресе далаға шығып байыз таппай кетеді.

Көркем туынды қай дәуірде жасаса да бір-бірімен байланысып, әу баста көтерілген тақырып, сюжет, мотив бір-бірімен «кездесіп», қабысып жатады. Сондықтан да әдеби шығарманы әр оқырман әр қилы қабылдайды. Мәселен, қаламгер белгілі бір кейіпкерінің сырт кескінін, мінез-құлқын дәл суреттеп, бейнелеп берсе, оны әр оқырман өзінше көреді. Қаламгер өзі бақылаған құбылысты, адамның әрекетін мәтінге түсіргенде олар өзгереді. Сондықтан ойдағы, енді айтылатын сөз бен қағаз бетіне түскен сөздің арасында айырма болады. Романдағы Сүйеу қарт ел ішіне сыйымсыз, отбасындағы жандардың өзі ығып отыратын тікбақай, тентек адам. Ал, Еламанның осы қартқа дегенде шығарда жаны жоқ болса: «Шал көңілін жалғыз Еламан ғана дәл танып, қажап айтқан әзілдің ар жағынан әке жүрегінің ыстық ықыласын сезетін». Сүйеудің де Еламанға деген көңілі ашық: «Балықшыға

сәлем айт, ауыз ашқансын барам» [2, 7]. Сонда оқырман Сүйеудің қысқа да нұсқа, ұятты, мысқылынан, қатпары мол мінез-құлқынан, әзілдегенінің өзі зәрлі естілетін сөздерінен еш сөкеттік таппайды. Әрі мінез-қасиеті бір-біріне мүлде кереғар екі жанның іштей ұғысып, жарасып кететініне қайран қалады.

Өнер – әр түрлі ұғымдар мен категориялардың күрделі байланысы. Өнер түрлерінің арасындағы туыстықты дәлелдейтін бір ортақ категория бар. Ол – көркем бейне. Көркем бейне – қай өнердің де негізі болатын жалпы ұғым. Ол жекелеген сөздердің, дыбыстың, паузалар мен ырғақтың деңгейінде пайда болады. Ол алдымен қаламгердің, одан соң оқырманның санасында орнығады. Яғни толыққанды көркем бейне мәтінді оқып, түсінгеннен кейін айқындалады. «Мыналар сені кісі өлтірді деп отыр. Қайдан білейін, адам аласы ішінде ғой, түріне қарасам, иманмен қаптап қойғандай» [2, 57]. Бұл Еламанға қатысты бір адамның екі дай пікірі, екі түрлі мінез сипатты көруі. Көзі қарақты қарт ана Еламанның болмысынан қылмыскерді таппайды. Осы сөзбен салынған бейне, сурет қаламгердің стилін айқындап отырады. Әр өнер түрі көркем бейнені түрліше береді. Кейде ол өзінің әдепкі қалпынан мүлде аулақтап кетеді де, жаңа бейнеге, мәнге ие болады. Мәселен, музыка өнерінде көркем бейне заттық әлеммен аздау байланысады. Ол көбіне композитордың ассоциативті ойлауын береді. Ал, сөздегі көркем бейне үшін жабық дүние жоқ. Ол кез келген уақыт пен кеңістік өлшемінен көріне алады. Жазушы бояуды да, әуенді де сөз арқылы жеткізеді. Сөздік бейнеде бір образ сан түрлі қырынан суреттеледі. Яғни оқырман көркем бейнені көреді, естиді. Көркем бейне бір сәттік сезім-күйді, қозғалысты, адамның эмоциясын, білінер-білінбес ой-сезімді де, нәзік иірімдерді де жеткізе алады. Тіпті тұтас табиғаттағы көзге шалынар-шалынбас құбылысты да дөп баса алады. Осындай ерекшелігімен сөз өнері өзгеше. Яғни сөздің күдіреті ерекше. Сөз арқылы материалдық, заттық дүниені ғана емес, адамның сезімін, эмоциясын, ішкі дүниесіндегі ерекшеліктерді, құбылыстарды да беруге болады. Яғни Сөз көзге көрінбейтін затты, айтылмаған

сөзді (ойдағы) де бере алады. Табиғат құбылысының статикалық және динамикалық түрлерінің болатыны белгілі. Қаламгерлер кейде қозғалмайтын құбылысты қозғалысты етіп, кейде динамикалы құбылыстың қалт еткен тұрақтылығын суреттейді. Мәселен, «Қайық та тірі жәндіктей суға енді кетті-ау дегенде бұлт етіп, кісі қолтығының астынан жылып бергендей тәсіл жасады; қайық екеш қайық та өмір үшін жанталасып, ажал тырнағынан сытылып шығып жүр» [2, 42]. Қаламгер бұл жерде қайық үстінде отырған адамдардың өмір үшін далбасалаған әрекеттерін қайық арқылы берген. Сол арқылы өмірдің мәнін, қымбаттылығын еселей көрсеткен. Ажалдан адам емес, қайық та алыстағысы келеді. Шығармашылық ой, қиялдың туындыны жазу үстінде өзгеріп отыруы қаламгердің шығармашылық болмысына тежеу болмаған. Шығармашылық тарихынан белгілі көптеген ірі қаламгерлер өздерінің туындыларын жазу үстінде алғашқы ой-қиялдарының мүлдем өзгеріп кеткенін айтқан. Болмыс суреткерлердің шығармашылық қиял, толғамдарын бұзып, сұлбасы жасала бастағанда шығарманың концепциясын мүлдем басқа арнаға бұрып та жіберген [4, 53]. Белгілі бір сюжетті тудырып, кейіпкерін бейнелеп отырған кезде ол бейнесінің шығармашылық ырқына бағынбай бара жатқанын да аңдаған. Бұл жөнінде А.Толстой: «Кейіпкерлерінің өзінің жеке өмірі болуы тиіс. Оларды тек ойластырған идеяға қарай бағыттап отырса болғаны. Кей кезде олар жоспарды бұзып, суреткерді өздерінің мақсат-мүддесіне қарай икемдеп кетеді. Міне, осы сәтте шығарманың ең сәтті тұстары туады» [5, 553]. Бұл да өнердің туу ерекшелігін байқатады.

Жалпы әдеби туындыда тек қаламгердің ғана емес, оқырманның да бейнелі ойлауы қажет. Көркем-бейнелі сөздің әдепкі сөзге қарағанда көтеретін жүгі ауыр. Себебі, көркем шығарманы түсініп, қабылдау оның беделін көтереді. Сондықтан неғұрлым көркем, айшықты, мәні сан қырлы қолданыс автормен бірге оқырманға да ықпал етеді, ойландырады, көркем шығарманы терең түсінуге көмектеседі. Көркем туындыны жекелеген

бейнелер арқылы тармақтап, жайып сала алмайсыз: олардың жекелей қызмет етуі сирек. Өз кезінде Б.Л.Пастернак: «... образ входит в образ» («бейне бейнеге кірігеді») деген [6]. Әрбір бейнелік деталь көркем шығармадағы жалпы мазмұн, контекст арқылы қабылданады. «Үлкен қара көзіне жас құйылып кетті. Долылық буып алған. Сонда да кірпігін қақпай, күйеуіне жас толы көзінің қарашығы ұшқындап қарады. Тәңірберген Ақбаланың тап қазіргідей сұлу кезін көрген емес» [2, 249]. Өмір құбылысы мен суреткердің шығармашылық процесінің арасында белгілі бір дәрежеде ортақ сипат сақталады. Алайда бұл заңдылық әрбір сөз өнері өкілдерінің шығармашылығында әр тарапта көрінеді. Оның басты айырмасы қаламгердің идеялық-шығармашылық ұстанымы. Осы ретте қаламгердің субъектілі қабылдауы мен көркемдік жинақтаудың объективтілігі арасында қайшылық та туып жатады. Бұл кезде автордың шығармашылық позициясы алдыңғы орынға шығады. Қаламгер – дербес шығармашылық тұлға, әдеби үдеріс бұл ретте өзіндік айқындаушы сапалық қасиетін сақтайды. Жазушының шығармашылық ұстанымы неғұрлым өзгеше, ойлауы, дүниетанымы терең болған сайын, оның суреткер ретінде де, адам ретінде де өмір құбылыстарын көруі әр тарапты бола түседі. Кейде шығармашылық тұлға немесе адам ретіндегі қасиеті тоғысып, осы екі аралық оның шығармашылығынан байқалып жатады. Ақбала мен Тәңірбергеннің арасындағы ымыраға келмейтін қайшылық барынша тереңдеп, екіге бөлініп кетсе де, Тәңірбергеннің Ақбаланың сұлулығына деген құрметін, түсінігін сақтаған. Бұл жерде жазушы да Тәңірбергеннің болмысындағы сұлулыққа деген, Ақбалаға деген ынтызарлығын көрсеткен. Долылық буып, ыза кернеген Ақбаланың кескінінен Тәңірберген әдемілік тапқан. Себебі, оның көкейінде Ақбаланың көркем кейіпі алғаш ұялаған. Сондықтан ашулы Ақбаланың бейнесінен де әдемілікті көреді. Ендеше, көркем шығармадағы автордың бейнелеген әлемі оқырманнан да көркем елестетуді талап етеді. «... Ең бастысы, мұнда жан дүниедегі психологиялық процесс, кейіпкердің эмоциясын

сыртқы сипат (облик) арқылы бере білу басты назарға алынған» [7, 234]. Жазушының сана-сынан суарылып шыққан бейне оқырманды да ойға қалдырады, яғни қаламгер секілді ол да бейнелі, көркем ойлауға жақын болуы керек. Бұл арқылы шығарманың пафосы айқындалады. Яғни қаламгердің шығармашылық қуаты мен дарынынан туған туынды шығармашылық үдерістің ерекшелігін ашады. Сол арқылы туындының бейнелі-эмоционалды, экспрессивті-эстетикалық болмысы айқындалады. Бұл автордың әлемді өзінің көруі, тануы арқылы қабылдауы. Психологиялық шарпысуға түсіп, бір-бірінен кетісіп жатқан кейіпкерлердің бойынан да адами қасиеттің бір ұшқынын көре білу суреткердің көру призмасының дербестігі, өз үнінің болуы. Суреткер шығармашылығындағы «жаңа сөзді» осы өзіндік үні болғанда ғана айта алады. Әдебиетке өзіндік үнін ала келген әрбір қаламгер ұлттық руханияттың жетістігін, қазынасын молайтады. Сол арқылы жалпы адамзаттың рухани әлеміне үлес қосады. Қаламгер Ә.Нұрпейісов Арал тағдырын, оның экологиясын, ондағы жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігін баяндау арқылы адам мен жаратылыстың бір-бірінен кереғар қалыпта алшақтап бара жатқанын меңзейді. Шығарманың негізгі оқиғасы теңіздің жағасындағы қараша халықтың тұрмыс, тағдыры. Ал, табиғат пен адамның арасындағы сызат бүкіл әлемнің арасындағы қайшылыққа әкеледі.

Нәтижелері

«Қан мен тер» романын автордың атауында нақтылық та, символдық та мағына бар. Ол - адамдардың арпалысы, бостандық пен әділеттік үшін, тіршілік үшін, адами құндылықтар үшін күресі. Бұл арпалыс пен төгілген қан мен тердің ар жағында ел мен жердің, адамның тағдыры тұр. Мәселен, «Теңіз үстінің дауылы тіпті қатты еді. Қара дауыл қу қайықты қаңбақтай ұшырып әкеледі. Теңіз күші бойына сыймай қайнап жатыр, ереуіл толқындар қыр көрсеткендей үйдей-үйдей боп теңіз бетіне жұлқынып ойнап шығады. Жалмұраттың зәресі ұшты. Андрей есіп келеді. Көңілінде

қорқыныш бар. Қайық-майығымен суық дүние құшағына кіріп бара жатқанын байқады. Үстінде түнерген аспан; табанының асты түпсіз құрдым; ары басқан сайын айнала төңіректі суық мұнар басып, түнеріп, бар әлемді бірақ уыс қып сығып барады, жағадан алыстаған сайын толқындар есіре түсті» [2, 41]. Бұл жерде автор роман желісіндегі күрес-тартыстың, қақтығыстың себебін адамдардың өзді-өздімен күресі арқылы ғана емес, табиғат құбылыстарымен арпалысы арқылы да береді. Телегей теңіздің адамдарға жасаған үстемдігі толқындар арқылы көрінеді. Жер мен көктің адамды (теңізде ығып кеткен Жалмұрат пен Андрей) басынуы («Сыпырта соққан дауыл енді құм емес, су бүркіп, теңіз беті түтігіп кетті. Толқын қайықтың тұмсығына, қапталына ұрып, су құя бастады») [2, 42], дауылдың мазасы кеткен теңізді одан сайын бүлікке шақырғаны суреттеледі. Адамның жанын алқымға тіреп, өлім мен өмірдің ортасында жанталасқан екі адамның тілеуін тілеген жұрттың да жаны шүберекке түйілді: «Бұл түн жар басындағы балықшылар ауылында бір жан көз ілмеді. Қатын-бала у-шу. Мұзға ыққан ер-азаматтардың алдын орап кісі шаптырайын десе, көлік жоқ. Жылы киім жоқ» [2, 43]. Көркем шығармадағы осындай жайттар сюжет желісінде үнемі орын алып отырады. Бұл кейіпкерлердің қай-қайсысына да қатысты. Яғни ортаның, әлеуметтік теңсіздіктің, заманның қақтығысы роман кейіпкерлерін айналып өтпейді. Үлкенді-кішілі, жас пен қарттың бәрі де осы аласапыран тіршілікке байлаулы. Ал, теңіз болса осы күрделі, қақтығысты әлемнің бәрінен үстем. Өйткені ол ешкімге тәуелсіз. Айналасымен бірде қату, бірде тату. Теңіздің осы қалпы адам баласына мінезді, күрес пен қақтығысты үйретіп келеді.

Қорытынды

Әдебиет өзінің көркемдік-эстетикалық функциясын дербес атқара алады. Ал, қоғамдық-саяси өмірдегі ахуалды бейнелеу арқылы әдебиеттің әлеуметтік, философиялық, психологиялық қызметі орнығады. Осыдан келіп көркем мәтінге қатысты әдебиеттанушылар

әр түрлі анықтамалар береді. Кейбір зерттеушілер үшін көркем туынды сол мәтіндегі алуан түрлі тәсілдердің жиынтығы. Екіншілері көркем шығарма шындықтың көрінісі емес, ол шығармашылық сананың жүзеге асуы, шынайылыққа кереғар суреттеу, шарттылық дейді. Әрине, бұл аталған қасиеттердің бәрі де көркем шығарманың бойынан табылады. Әдеби шығарма – өз алдына жеке көркем дүние. Жазушы өзінің шығармасында ұлттық

болмысты, дүниетанымды, өткенді, тіпті болашақтағы өзгерісті де көрсете немесе болжай алады. Әдеби шығармада шығармашылық ойын, елестету, әр дәуірдің ерекшелігі, әр қилы әдіс, тәсіл, авторлық идея, дүниетаным, стиль бар. Олардың бәріне жалпы бір ұстаныммен келу күрделі. Көркем шығарма – тұтас әлемнің моделі бола отырып, авторлық сананың дербес көрінуі. Бұлар бір-бірін толықтырып отырады.

Әдебиеттер тізімі

1. Лихачев Д. Русское искусство. От древности да авангарда. – М.: Искусство, 1993. – 408 с.
2. Нұрпейісов Ә. Қан мен тер. Трилогия. – Алматы: Жазушы, 1991.- 624 б.
3. Хайдеггер М. Исток художественного творения. Пер. с нем. Михайлова А.В. – М.: Академический проект, 2008. – 528 с.
4. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Третье издание. – М.: Советский писатель, 1976. – 407 с.
5. Толстой А. Полное собрание сочинений. Т. 3. –М.: Гослитиздат, 1958. – 480 с.
6. Пастернак Б.Л. Избранные сочинения. Сост. и комм. Пастернак Е.В. – М.: Рипол-Классик, 1998.- 360 с.
7. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Монография. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

References

1. Likhachev D. Russkoe iskusstvo. Ot drevnosti da avangarda [Russian art. From antiquity to the avant-garde] (Art, Moscow, 1993, 408 p.).
2. Nurpeisov A. Kan men ter. Trilogija [Blood and sweat. Trilogy] (Zhazushy, Almaty, 1991, 624 p.).
3. Heidegger M. Istok hudozhestvennogo tvorenija [The Source of Artistic Creation]. Translated from German by Mikhailov A.V. Third edition (Academic Project, Moscow, 2008, 528 p.).
4. Khrapchenko M.B. Tvorcheskaja individual'nost' pisatelja i razvitie literatury [The creative personality of the writer and the development of literature]. Third edition. (Soviet writer, Moscow, 1976, 407 p.).
5. Tolstoy A. Polnoe sobranie sochinenij [Complete Works]. Vol.3. (Goslitizdat, Moscow, 1958, 480 p.).
6. Pasternak B.L. Izbrannye sochinenija [Selected works]. Compiled and commented E.V.Pasternak (Ripol-Classic, Moscow, 1998, 360 p.).
7. Piralieva G. Korkem prozadagy psihologizmnin kejbir maseleleri [Some problems of psychology in fiction]. Monograph (Alash, Almaty, 2003, 328 p.).

К.М.Байтанасова

L.N. Gumiliov Eurasian National University, Astana, Khazakstan

The prism of imagery in a work of art

Abstract. Art is a special subject in human life that allows one to satisfy the spiritual needs of mankind. Real art is always inscribed in the context of its era, while it is endless and timeless. In art, creativity is valued.

Therefore, in a work of art there is always a place for artistic fiction. Literature is a form of artistic creativity. The essence of speech art differs from other art forms by interacting with them. Since literature is called the art of the word, it reveals all the properties of the word. In addition to the fact that speech is a means of communication, speech also has an aesthetic and social character. This is because literature establishes the whole structure of the text.

The figurative and linguistic nature of the work comes from the creative characteristics of the writer, the nature of the era and the work. The language of a work of art, along with the definition of the individual character of the writer, testifies to the richness of the national language as a whole. The writer seeks to show the reader the aesthetic nature of his work as art. In literature, artistic knowledge, imagination, artistic originality, creative nature are in harmony and constitute the subject of artistic study of human life and society.

Therefore, the artistic, stylistic and linguistic system of a literary work is of paramount importance. The artistic and pictorial features of the work are one of the most important problems of philological analysis.

Keywords: art, phenomenon, spirituality, creativity, artistry.

К.М. Байтанасова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Призма образности в художественном произведении

Аннотация. Искусство – особый предмет в жизни человека, позволяющий удовлетворить духовные потребности человечества. Настоящее искусство всегда вписано в контекст своей эпохи, при этом оно бесконечно и вневременно. В искусстве ценится творческое начало. Поэтому в произведении искусства всегда есть место художественному вымыслу. Литература – это форма художественного творчества. Сущность речевого искусства отличается от других видов искусства, взаимодействуя с ними. Поскольку литература называется искусством слова, в ней раскрываются все свойства слова. Помимо того, что речь является средством общения, речь имеет также эстетический и социальный характер, так как литература устанавливает целую структуру текста.

Образный и языковой характер произведения исходит из творческих особенностей писателя, характера эпохи и характера произведения. Язык художественного произведения, наряду с определением индивидуального характера писателя, свидетельствует о богатстве национального языка в целом. Писатель стремится показать читателю эстетическую природу своего произведения как искусства. В литературе художественное познание, воображение, художественная неповторимость, творческая натура гармонизируют и составляют предмет художественного изучения жизни человека и общества.

Художественная, стилистическая и языковая системы литературного произведения имеют первостепенное значение. Одна из важнейших проблем филологического анализа – художественно-образительные особенности произведения.

Ключевые слова: искусство, явление, духовность, творчество, художественность.

Автор туралы мәлімет:

Байтанасова Қ.М. – филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Baitanassova K.M. – Candidate of Philological science, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.